

**TOŻSAMOŚĆ BOŚNIACKA — WYRAZ ZAŚCIANKOWEJ LOKALNOŚCI,
CZY GLOBALNEJ OTWARTOŚCI? TOŻSAMOŚCIOWE
IMPONDERABILIA W ŚWIETLE KULTUROWYCH
WZORÓW BOŚNIACKOŚCI**

Bośnia i Hercegowina to kraj unikatowy nie tylko na skalę Bałkanów, ale całej Europy. Jest to bowiem geopolityczna i kulturowa przestrzeń wielowiekowego przenikania się rozmaitych wpływów kulturowo-cywilizacyjnych, a w konsekwencji elementów etnicznych, językowych, wyznaniowych i obyczajowych. Dzięki specyficznej polityce tożsamości, która pozwala zaistnieć w przestrzeni ontycznej i aksjologicznej dualizmowi Ja-Ty, który jest jedynym sposobem odkrycia istoty swego jestestwa, stanowi Bośnia wyspę Bałkanów nie tylko w sensie wyznaniowym. Otoczona monokulturowymi państwami powstałymi według etno-narodowego klucza, choć sama wpadła w polityczną pułapkę porozumienia z Dayton, udało się jej zachować ową egzotykę na kulturowej mapie Europy — pozostać wielokulturową w monokulturowej strukturze geopolitycznej, co więcej — w ramach owej wielokulturowości zachować słowiański etnos w muzułmańskiej przestrzeni wyznaniowej.

Jak pisze R. Linton, „kultura jest konfiguracją wyuczonych zachowań i ich rezultatów, których elementy składowe są podzielane i przekazywane przez członków danego społeczeństwa” (Linton, 2000, 47-48). Pojęcie to odnosi się nie tylko do zjawisk należących do materialnego porządku, ale ma też wymiar psychologiczny, manifestowany poprzez wiedzę, postawy i wartości podzielane przez członków społeczeństwa (Linton, 2000, 54). Warto w świetle przyjętej tematyki pochylić się nad psychologicznym wymiarem doświadczania kultury, jako że to właśnie z tej perspektywy wyłania się kulturowy wzór osobowości, również będący przedmiotem refleksji amerykańskiego antropologa (Linton, 2000, 33-41).

Ze względu na empiryczny aspekt tego zagadnienia, przyjmuję za Joanną Górniewicz kulturowy wzór osobowości jako „utrwalone w świadomości ludzi stanowiących społeczność lokalną wyobrażenie o tym, jak powinien zachowywać się członek tej społeczności

w różnych sytuacjach, jaki powinien być, czego unikać i co zwalczać u innych i siebie samego. Ten wzór oparty na tradycji jest w istocie stabilnym elementem w zmiennym życiu społecznym. Stanowi kwintesencję tego wszystkiego, co zostało pozytywnie zweryfikowane przez doświadczenie wielu pokoleń ludzi” (Górniewicz, 1997, 121). Być może sama definicja nie jest nośnikiem metodologicznych treści, lecz została sformułowana przez psycholożkę w wyniku prowadzenia badań nad edukacją międzykulturową na pograniczu polsko-białoruskim, a więc na obszarze o podobnym (zróżnicowanym kulturowo) charakterze, co przedmiot dociekań tego artykułu. Kulturowy wzór osobowości tworzy fundament pod rozmaite odczytywania identyfikacyjne, w tym bośniackie. Stąd też w ramach pracy badawczej nad tożsamością bośniacką przyjąłam rozumienie kulturowych wzorów bośniackości jako proces wypracowywania, na potrzeby uniwersum codzienności, potocznych metod, które regulują wzajemne interakcje, a w konsekwencji pozwalają jednostkom wchodzącym w relacje porządkować swój świat społeczny, przez co możliwe staje się dotarcie do sensów związanych z uniwersaliami, m.in. z relacją do Ja i Innych. W konsekwencji, tożsamość bośniacka jest przedmiotem (podmiotem) konceptualizacji w oparciu o refleksyjność projektu JA osobowego i Ja społeczno-kulturowego, świadomość poznawczą i komunikację interpersonalną, oraz norm społecznych praktykowanych przez wszystkich uczestników (a zarazem twórców) komunikacji.

Ponieważ Bośnia na przestrzeni wieków była obszarem aktywnej interferencji trzech kręgów kulturowo-cywilizacyjnych, a mianowicie greckobiznatyjskiego (prawosławny), orientalnego (islamskiego) oraz zachodnioeuropejskiego (katolicki), wielostopniowe przesyłanie kultur doprowadziło do wykształcenia się złożonego bośniackiego paradygmatu tworzonego przez wieki przez powyższe kręgi wpływów. Wydaje się, że kluczowe dla strategii budowania wzorów bośniackości jest z jednej strony wąskie pojmowanie własnej tradycji kulturowej oraz cywilizacyjnej przynależności, jednakże z drugiej strony na przestrzeni wieków wygenerowany został pewnego rodzaju uniwersalizm aksjologiczny, pozwalający na liberalną percepcję zjawisk podlegających ocenie moralnej (np. stosunek do mieszanych małżeństw, związków niesakramentalnych itp). Okazuje się więc, że cywilizacyjna złożoność paralelizmu i jednoczesnego współlistnienia trzech odrębnych, i jednej wspólnej tradycji nie wywołuje dysonansu poznawczego, ani aksjologicznego nieładu, gdyż stanowi kompromis pomiędzy etosem narodowo-etnicznym, a kulturą pogranicza.

Ta zaś, jawiąca się jako interakcyjna struktura kultur lokalnych otwartych na procesy kulturotwórczego działania, pozwala zachować unikatową tożsamość w tej części Europy.

Bośniacy, a więc współcześni wyznawcy islamu, katolicyzmu i prawosławia zamieszkujący Bośnię i Hercegowinę kreowali swój wyznaniowy komponent tożsamości w oparciu o wpływ i dziedzictwo duchowe średniowiecznego substratu bogomilów bośniackich (Džaka, 1997, 12-18) oraz schizmatycznego Kościoła Bośniackiego uważanego za kontynuatora bogomilskiej myśli (Dragojlović, 1987, 154). W toku wielowiekowych interakcji na bośniackim pograniczu kulturowym, na takim quazi-wyznaniowym komponencie nadbudowywane były pozostałe treści wzbogacające kulturowy wzór bośniackości, do których zaliczyć należy również:

- atrybut lingwistyczny (zachodnia nowosztokawsztina, wzbogacona turcyzmami i słowami pochodzenia arabskiego), a w tym zakresie językowy atrybut literacki (proza i poezja odzwierciedlające wpływy myśli poetyckiej Turcji Osmańskiej czy obszaru kultury arabskiej);
- uniwersum codzienności — folklor kultury mieszkaniowej, zwyczaje komunikacji potocznej, strój, kulinaria, przestrzeń i forma urbanizacji, a także obyczajowość codzienna zasadzająca się na osmańskiej tradycji wymieszanej z komponentem słowiańskim, a więc np.:
 - celebrowanie narodzin dziecka z sąsiadami i rodziną, prezenty na tzw. „babine”;
 - obchodzenie nowego roku zgodnie z kalendarzem chrześcijańskim 1 stycznia (kalendarz gregoriański);
 - poszczenie muzułmańskie — miesiąc ramazan i uczestnictwo w tym „obyczaju religijnym” większości grup wyznaniowych w Bośni (Huska-Muharemović, 1997, 111-121);
 - ceremonia wspólnych posiłków i picia kawy „po bośniacku”, przy której toczą się nie tylko prywatne, ale i biznesowe i nawet na najwyższym szczeblu politycznym rozmowy (tzw. *pijenje kahve — svakodnevni običaj Bošnjaka*) (Muftić, 1997, 25-41, 47-55);
 - dobrosąsiedzkie stosunki w ramach komšiluk (Hangi, 2009, 56);
 - wspólnota językowa pielęgnowana w tradycyjnym folklorze, muzyce i tańcu (*kolo, sitnica*, itd.) (Šilić, 2008, 32);

- kulturowa i religijna dialogiczność (tzw. proceduralny konsensus i dialog), otwartość i eklektyka (Šarčević, 2000, 254);
- brak kulturowej asymilacji umożliwiającej rozwój osobnych światów kulturowych, tworzących w konsekwencji mozaikę wielokulturową (Lošonc, 2009, 113).

Mustafa Imamović określa proces budowania kulturowych wzorów bośniackości trwającym dialogiem cywilizacji, który, w tak prowadzonym dyskursie, konstruuje tożsamość, wzbogacając ją walorami obyczajowymi, językowymi, kulturą dnia codziennego i komunikacją międzykulturową (Imamović, 2010, 40-45). W konsekwencji, owa osobliwość bośniacka wyraża się złożonym komponentem językowym, etnicznym, wyznaniowym, regionalnym, a także kulturowo-historycznym. Dlatego też tożsamość bośniacka może zawierać, według wspomnianego historyka, jednocześnie elementy boszniackie (właściwe Muzułmanom bośniackim), stricte muzułmańskie, słowiańskie, bośniackie, jugosłowiańskie, bałkańskie, a także te o zachodnioeuropejskiej proweniencji (będące m.in. pokłosiem austrowęgierskiego panowania na tych terenach, okupowanych od 1878 roku, a następnie anektowanych w 1908). Co jednak specyficzne dla tak konstruowanej tożsamości bośniackiej — poprzez stałą obecność w kulturowych wzorach elementów przynależnych tym wymiarom, dokonuje się permanentne potwierdzanie istnienia tożsamości w tak pluralistycznej konstelacji. By jednak tożsamość bośniacka stawała się właśnie taką, wymaga stałej obecności „nosicieli” tych treści kulturowych, którymi je następnie wzbogaca. Bośniacki wzór kulturowy stanowi więc podstawę, w oparciu o którą tworzone są bośniackie narracje tożsamościowe, wykorzystując ich kulturowe, a więc również regionalne i historyczne konotacje. Według M. Imamovicia, trzy filary bośniackich wzorów kultury stanowią:

- komponent słowiański — etniczna geneza i język;
- Bośnia i Hercegowina jako państwowo-prawna i kulturalno-polityczna przestrzeń;
- islam jako wyznaniowa i cywilizacyjna afiliacja (Imamović, op.cit., 43).

Filary te stanowią dopełnienie treści wskazanych przez Lošonca, a więc atrybut lingwistyczny i uniwersum codzienności. W konsekwencji dla konceptualizacji tożsamości bośniackiej, swoje etniczne pochodzenie, język i przestrzeń życia dzielają Bośniacy (Bośniacy wyznawcy islamu) z Serbami, Chorwatami i Czarnogórcami, co ostatecznie czyni z nich wspólną grupę o słowiańskiej, zachodniobałkańskiej proweniencji. Tożsamość bośniacką ponadto dotyczą również ogólnospołeczne przemiany, obserwowalne w Europie

i krajach wysokorozwiniętych, jak komercjalizacja, globalizacja i cyfryzacja komunikacji interpersonalnej (Silajdžić, 2000, 34-89). Wtórzy tym przemysłeniom bośniacki socjolog, Adnan Džafić, który dostrzega kryzys współczesnego społeczeństwa globalnego, korespondujący z płynnymi tożsamościami ponowoczesnymi (por. Bauman), wskazując jednak na tożsamość bośniacką, jako alternatywę dla takich konstrukcji, uwypuklając bośniacką dynamikę tożsamości (Džafić, 2009, 257-259), która konceptualizuje się w codziennych narracjach społecznych (międzykulturowych) (Džafić, 2009, 260). Owy bośniacki kulturowy wzór osobowości, w myśl cytowanych autorów, stanowi zarazem kontrapunkt dla takich przemian warunkujących procesy tożsamościowe, jak gospodarcza globalizacja, polityczny multikulturalizm, historyczny postkolonializm, globalny terrorizm i wiele innych, równie niepokojących zjawisk (Silajdžić, 2000, 95-115). Oczywiście nie zmienia to faktu, że na poziomie politycznym Bośnia, jako społeczeństwo, przechodzi kryzys opisywany nie tylko w publicystyce, ale będący też przedmiotem akademickich analiz (Alisabri, 2002, 237), jednakże — z korzyścią dla tożsamości — procesy identyfikacyjne dynamizuje kultura, czy jej komponent wyznaniowy, a nie preferencje polityczne. Sefik Alisabri dodatkowo wskazuje na typy tolerancji, właściwe społeczeństwu i kulturze Bośniackiej, przyczyniające się do tworzenia kulturowych wzorów bośniackości, a mianowicie:

- normatywna tolerancja, formalnie egzekwowana prawnie w zapisach statutowych Federacji Chorwacko-Muzułmańskiej i Republiki Serbskiej;
- tolerancja utylitarna, która służy wspólnym interesom społecznym, kulturowym, ale też gospodarczym w Bośni;
- tolerancja aktywna wyrażająca się aktywną postawą otwartości i kompromisów osiągniętych na drodze komunikacji międzykulturowej w uniwersum codzienności;
- i wreszcie — tolerancja jako kulturowa potrzeba, manifestowana aprobatą dla zaistnienia w przestrzeni kulturowej treści aksjologicznych ważnych dla pozostałych grup (Alisabri, *ibidem*).

Inne interesujące zjawisko zachodzące w obszarze budowania kulturowych wzorów bośniackości, to z jednej strony wylanianie się różnic kulturowych na przestrzeni dziejów krystalizującej się społeczności narodowej (czyli w oparciu o etniczne, wyznaniowe i językowe konteksty), a z drugiej, pozbawienie tego procesu elementu destabilizującego, wiodącego do społecznej fragmentaryzacji (tworzenia społeczności zamkniętych, ksenofo-

bicznych) i etnicznej separacji (gett — dzielnice w dużych miastach, izolowane wioski itp.), co paradoksalnie umożliwiło dostęp do pluralistycznego dziedzictwa kulturowego, w konsekwencji czego aksjologiczna dywersyfikacja stanowi jeden z kluczowych komponentów dynamizujących tożsamość bośniacką. Warte podkreślenia jest, iż kulturowe wzory bośniackości wyznaczają ramy niezwykle płynne, pozwalające czerpać inspiracje w granicach wspólnoty kultury, historii, religii a nawet mitologii (tzw. *staroslavenska mitologija*), oraz pochodzenia etnicznego, przez co fenomen bośniackiej tożsamości wyraża się przenikaniem wpływów serbskich, chorwackich i boszniackich, dokonujących się na historycznym obszarze Bośni i Hercegowiny.

W konsekwencji, kulturowe wzory bośniackości konstytuowane są za sprawą pewnych immanentnych czynników, a więc z jednej strony istotną rolę odgrywa islam i jego nie tylko wyznaniowy, ale i obyczajowy wymiar, wkomponowany jednakże w niezwykle istotne w świetle tych uwarunkowań południowosłowiańskie dziedzictwo kulturowe, co stanowi o fenomenie bośniackiej tożsamości. Może to znaleźć wyartykułowanie jako paradygmat jedności w różnicach (Markešić, 2009, 118-139), gdzie zrąb tożsamości bośniackiej stanowią trzy kluczowe wymiary, a więc orientalny (islamski), zachodniochrześcijański (chorwacki) i prawosławny (serbski). Stąd też w Bośniackiej przestrzeni kulturowej tożsamość będąca swoistą reakcją na narzucanie tożsamości nowoczesnej, funkcjonującej w sztywnych ramach jednoznacznych odniesień kulturowych, denotujących jednostkę w oparciu o przynależność etniczną, narodową czy językową.

Kulturowe wzory bośniackości uwidaczniają się w relacjach międzykulturowych z grupami odniesienia, z którymi jednostka się utożsamia (społeczności lokalne, wyznaniowe, językowe itp.). Bośniacy odtwarzają i zarazem kreują swoje wzory kulturowe w niepowtarzalnej konstelacji wpływów cywilizacyjnych, które poprzez nieustanne wzbogacanie oddziaływaniami kulturowymi doprowadziły do wzmocnienia tożsamości lokalnych, w naturalny sposób otwartych na odmiennosc. Być może przyczyną takiego zjawiska jest zawilość dziejów politycznych i historycznych Bośni, a być może przyczyn należy doszukiwać się w pewnym schemacie (strategii) budowania kulturowych wzorów bośniackości, który mógłby posłużyć za model służący budowaniu przestrzeni otwartej na dialog, negocjacje granic kulturowych, syntonię i otwartość poznawczą. Cechy te bowiem wydają się nadawać kluczowy rys strategiom budowania wspomnianych wzorów, stanowiących fundament tożsamości bośniackiej. W strategii tej, czynnikami decydującymi o swoistości

takiej tożsamości, jest jej biograficzny, podmiotowy wymiar pozwalający czerpać inspirację z doświadczeń uniwersum codzienności, w którym na płaszczyznach kontaktów (formalnych bądź prywatnych), dokonują się ciągle redefinicje własnego światopoglądu, dotyczące oceny moralnej i odpowiedzi na kluczowe pytania egzystencjalne, wzmocnione komunikacją na styku kultur, pozwalające na naturalne (niewymuszone formalnie) wzbogacanie swego świata kulturowego i społecznego obecnością Innego, potwierdzającego własną tożsamość. Być może jest to wynik tzw. „owocnego napięcia granic kulturowych” (Karahasan, 1995, 11), które według Dževada Karahasana są „[...] miejscami napięcia, ale jest to napięcie owocne. Granice te w pewnym momencie stają się bowiem fundamentem tożsamości, bo właśnie tu, w tej cesze, bez której byłaby niepełna, tożsamość przewyciężając tępe zamknięcie i otwiera się na coś całkowicie innego” (Karahasan, 1995, 12).

Dlatego też, kulturowe wzory bośniackości wiążą się z takimi procesami i pojęciami jak dialog, negocjacje, współpraca i współdziałanie. Tworzone są zaś w oparciu o pewne kulturowe mechanizmy wzbogacania swego uniwersum codzienności obecnością Innego, którego obraz, za sprawą procesów socjalizacyjnych w środowisku wychowawczym, przyśwajany jest w „spontaniczny” sposób jako immanentny wizerunek odmienności kulturowej — nieodzownego elementu tożsamościowych narracji. Ponadto, specyfika międzykulturowych interakcji sprawia, że permanentne negocjowanie aksjologicznych znaczeń na styku kultur otwiera jednostki na doświadczenie pluralizmu. Dodatkowo, w kreowaniu kulturowych wzorów bośniackości uczestniczą też starsze pokolenia, które wprowadzając młodych w kulturę w sposób twórczy, angażują ich do współpracy, podczas gdy młodszy dokonują częściowej adaptacji zmian po rozpoznaniu, co powoduje zaangażowanie obu stron i wzajemne kształtowanie się nowego rodzaju generacji. Przeżywanie zakłóceń przekazu, konfliktów, wyzwalanie emocji pozytywnych i negatywnych umożliwiają w efekcie realizację określonych wartości, kluczowych dla międzykulturowych przestrzeni. Zatem, gdy w wymiarze teoretycznych refleksji można twierdzić, że w środowisku wielokulturowym mogą wystąpić różne mechanizmy integracji etnicznej, które w zależności od specyfiki społecznej i kulturowej mogą skutkować pojednawczym lub konfrontującym charakterem interakcji (Nikitorowicz, 1995, 15-35), w przypadku Bośniaków zachodzi niestandardowe ujęcie dynamiki międzykulturowej przez samych jej uczestników. I choć nacjonalistom wywołującym konflikt (lat 1992-1995) udało się częściowo przenieść śro-

dek ciężkości dyskursu z ludzkości na naród, Bośniacy nigdy nie zapomnieli o swych wspólnych, kulturowo zróżnicowanych korzeniach.

Dlatego też rola Innego pozostaje kluczowym atrybutem kulturowych wzorów bośniackości, gdyż Inny jest potrzebny jako uprawomocnienie własnej tożsamości, jako że własna odrębność potwierdza się i wyraża w stosunku do odrębności Innego. Jak pisze Dż. Karahasan, „w systemie dialektycznym Inny jest tylko pozornie Innym, a tak naprawdę jedynie zamaskowanym Ja, bądź we mnie zawartym Innym, gdyż w systemie dialektycznym przeciwstawione sobie fakty są w gruncie rzezy Jednością [...] Kultura bośniacka, być może z powodu swego wewnętrznego pluralizmu, nie przyswoiła sobie „dyktatu podmiotu” w procesie rozumienia — „mój obraz w cudzych oczach zależy od niego i ode mnie; to, co mówi mój rozmówca, formułujemy i on, i ja [...] stosunek zrozumienia nie jest wzajemną relacją czynnego podmiotu i biernego przedmiotu, gdy sam proces zależy jedynie od podmiotu. Inaczej być nie może w kulturze tworzonej przez cztery monoteistyczne religie i cztery wywodzące się z nich paradygmaty kulturowe [...] nie jest możliwe istnienie ‘silnego podmiotu’, bo wszystko, ku czemu kieruje swoją uwagę, przemienia w bierny przedmiot czterogłosowej kultury [...] w której inny stale potwierdza mnie i w której ja jestem stałym potwierdzeniem innego” (Karahasan, op.cit., 13-14).

Bośniacy utrwalają swoje kulturowe wzory bośniackości poprzez wpływy socjalizacyjne w rodzinie i międzykulturowym środowisku lokalnym. Strategie te dokonują się w toku procesów socjalizacyjnych, które według Stanisława Kowalskiego oznaczają „wchodzenie jednostki w kulturę i kształtowanie się jej osobowości społecznej” (Kowalski, 1986, 168), choć w węższym rozumieniu sprowadzić je można do wpływu życia społecznego, a więc „procesu oddziaływania społecznego na jednostkę, a jednocześnie skutek tego wpływu w postaci zachodzących w niej zmian, także w strefie osobowości” (ibidem). Socjalizacja, obok pozostałych osobowościotwórczych procesów jak inkulturacja, opieka, czy wychowanie sensu stricto, implikuje zmiany w obszarze osobowości, a także tożsamości. Dla zobrazowania społecznych (wychowawczych, socjalizacyjnych) mechanizmów przekazywania młodym pokoleniom kulturowych wzorów bośniackości może posłużyć teoria Basila Bernsteina, którego koncepcja transmisji kultury w rodzinie i szkole wpisuje się w dyskurs socjologii edukacji, ukazujący wagę procesu komunikacyjnego dla kształtowania jej tożsamości (Bernstein, 2009, 162-163). Według B. Bernsteina proces socjalizacji, warunkujący w znacznym stopniu dynamikę konceptualizacji tożsamości, przebiega instytu-

cyjonalnie, ponieważ struktury społeczne, a więc wzory społecznych interakcji, oraz cechy grupy są dla tego procesu decydujące, zaś „dziecko nabywa określoną tożsamość kulturową oraz postawę w stosunku do tej tożsamości (...), przez który byt biologiczny przekształcany jest w byt kulturowy” (ibidem). Rola tożsamości kulturowej jest więc znacząca, a jej konsekwencje dla przyszłego ładu aksjologicznego społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo, oraz dynamiki komunikacji międzykulturowej kluczowe. Inną właściwością teorii B. Bernsteina dla uzasadnienia strategii budowania wzorów bośniackości jest kod socjolingwistyczny, który łączy trzy elementy: znaczenia, formy ich realizacji oraz konteksty, w jakich interakcja przebiega, podczas gdy „kod wpływa na przebieg interakcji i wyznacza, na ile jednostki socjalizowane mogą negocjować znaczenia i tworzyć własne definicje sytuacji” (ibidem). Negocjowanie znaczeń, a więc pojęcie również bliskie refleksjom nad edukacją międzykulturową i tożsamością pogranicza, pozwala przypuszczać, że jednostki zdolne do negocjowania znaczeń, przekraczają dychotomiczny podział na to, co znane (swojskie) i obce (inne), tworząc repertuar znaczeń i alternatyw ekspresji kulturowej, korespondujący z interakcyjnym i światopoglądowym modelem tożsamości, zakładającym aktywny stosunek do otoczenia wskazując na jej kulturowe uwarunkowanie (Grzybowski, 2007, 34-72).

W świetle kulturowych wzorów bośniackości nie należy również zapominać o interakcjonistycznych przesłankach E. Goffmana, jakoby jednostka posiadała wiele jaźni manifestujących się w interakcjach — stąd waga komunikacji międzykulturowej dla budowania owych wzorów (Goffman, 2002, 145). Co więcej — ponieważ rodzina jest podstawową instytucją socjalizacyjną, wykorzystuje się ową „spontaniczność” przekazu kulturowego, w konsekwencji czego „sposoby komunikacji odzwierciedlają pewne założenia i reguły, które nie muszą podlegać werbalizacji i są przyjmowane jako oczywiste same przez się” (ibidem). Otwartość i tolerancja skutkują procesem poznawczym, pozwalającym na przyswojenie tychże reguł w praktyce codzienności na zasadzie pewnej „oczywistości”, stanowiąc „zestaw oczywistych założeń w danej grupie społecznej i stając się częścią świadomości dziecka” (ibidem). Warto podkreślić w zakresie socjalizacji pierwotnej typologię systemu ról w rodzinie, zaproponowaną przez B. Bernsteina, a pozwalającą uściślić model rodziny, w którym tożsamość bośniacka ma największe szanse zaistnienia. Autor wyróżnił dwa typy systemu ról w rodzinie, określając je jako typ pozycyjny i personalny. Personalny system ról wyraża się w następujących właściwościach:

- socjalizowany ma większą swobodę w wyborze alternatywnych zachowań,
- autorytet i władza rodzicielska jest słabiej zaznaczona;
- granice między statusami nie są jasno określone i stabilne (Bernstein, op.cit.);
- cechy indywidualne dopełniają podmiotowość relacji jednostki do siebie i otoczenia.

Dlatego też członkowie takich rodzin (a zarazem społeczności) nie są przypisani w formalny sposób do ról, ale je raczej wytwarzają, przez co są „przygotowani w ten sposób do budowania wieloznacznej tożsamości i elastycznego pełnienia ról” (Bielecka-Prus, 2010, 192). Na tej podstawie B. Bernstein wprowadził pojęcie rodziny personalnej, a więc takiej, w której podział ról jest niewyraźnie zaznaczony, oraz przypisane doń obowiązki nie są jednoznacznie określone, stąd też podlegać mogą negocjowaniu (Bernstein, 2009, 150-160). Dodatkowo, w rodzinie personalnej powstaje przestrzeń symboliczna, umożliwiająca wchodzenie w perspektywę partnera interakcji, tak ważną w międzykulturowym komunikowaniu się i negocjowaniu kulturowych znaczeń. W konsekwencji „powstaje dynamiczna forma orientacji poznawczej, dzięki której dziecko aktywnie kształtuje i samodzielnie kontroluje przestrzeń dyskursywną w kontekstach socjalizacyjnych” (ibidem), przez co (nie tylko bośniackie) tożsamości wyrażają się nieostrymi granicami, niejednoznacznością i otwartością.

Reasumując powyższe rozważania, warto zwrócić uwagę nie tylko na podstawowe elementy dynamizujące proces konceptualizacji tożsamości bośniackiej. Choć u jego podstaw leży paradygmat kulturowych wzorów bośniackości, sama istota konceptualizacji tożsamości jest kluczowa, bowiem jej budowanie dokonuje się nie tylko w toku procesów rozwojowych, ale głównie w przestrzeni życia codziennego. To z kolei koresponduje z giddensowską koncepcją refleksyjnego Ja, jako że w myśl słów socjologa tożsamość „jest projektem refleksyjnym, za który jednostka jest odpowiedzialna [...] Jesteśmy nie tym, czym jesteśmy, ale tym, co z siebie zrobimy” (Giddens, 2001, 213). Bośniacy konceptualizują więc swą tożsamość za pomocą konsolidacji kulturowych wzorów bośniackości w oparciu o proces socjalizacji przebiegający w dialogu, negocjowalności i otwartości poznawczej, pozwalającej w toku biograficznym (indywidualizacja i podmiotowość manifestowane w procesie konceptualizacji tożsamości) i kulturowo-społecznym (socjalizacja w rodzinach personalnych uczestniczących w komunikacji międzykulturowej) na „natural-

ne” zaistnienie w przestrzeniach wychowawczych (i szerzej społecznych) — aksjologicznie zróżnicowanych, pluralistycznych wpływów kulturowych.

Kolejność obszarów penetracji nie jest przypadkowa, bowiem u podstaw strategii leży socjalizacyjna konsekwencja nabywania tożsamości społecznej, uposażająca jednostkę w atrybuty przynależności do grupy, społeczności lokalnej itp. Następnie jednostka, wchodząc w świat kultury, „nabywa” tożsamość kulturową wraz z repertuarem norm, wzorców i standardów aksjo-normatywnych właściwych danej kulturze (por. Mamzer, 2002). Nakłada się na to indywidualne doświadczanie podmiotowej relacji z otoczeniem, która koresponduje ze specyficzną optyką Innego, a w konsekwencji, „z odkryciem tożsamości przychodzi na świat podmiotowość” (Bauman, 2004, 34). Element konstytuujący wyobrażenie o poczuciu tożsamości kulturowej i społecznej wynikać może z przekonania etnicznej odrębności, budowanej w oparciu o historyczną koncepcję pochodzenia i wynikające z tego implikacje polityczne i społeczne. Jednakże dla strategii budowania kulturowych wzorów tożsamości jest to implikacja autochtoniczna, o silnym rysie podmiotowym, związana z funkcjonowaniem na pograniczu kulturowym, które wysublimowało spójną formę uniwersum codzienności, a mianowicie:

- hierarchię wartości (aksjologia pogranicza) i kluczowy dla międzykulturowości stosunek do Innego;
- osobowościowe (intrapSYchiczne) właściwości wpływające na charakter komunikacji międzykulturowej (personalny wymiar spotkania na styku kultur);
- podmiotowość osobową;
- styl życia ujawniany w uniwersum codzienności, czyli wynikające z niego:
 - obyczajowość;
 - nawyki żywieniowe wyrażające przynależność do grupy wyznaniowej bądź etnicznej;
 - folklor literacki i muzyczny będący formą ekspresji kulturowych autoindyfikacji;
 - odrębność językową pozwalająca zaistnieć w przestrzeni pluralizmu językowego, służąc sprawnej komunikacji międzykulturowej (Lošonc, 2009, 35-37).

W konsekwencji, tożsamości bośniacka otwiera na wzbogacanie wspólnej przestrzeni życiowej m. in. poznaniem, interakcją, internalizacją, zrozumieniem, akceptacją, ale też

odrzućciem, które wymaga konfrontacji poglądów, postaw i stereotypów, dążąc do przełamania homogenicznego wyobrażenia o otoczeniu kulturowym.

Warto więc skonstatować, iż polityka tożsamości i międzykulturowości wyznacza kierunek refleksji nad strategiami wolnego społeczeństwa, w którym tożsamość bośniacka daje wyraz swojej różnorodności. Bośniackie poszukiwanie tożsamości lokalnej i odnajdywanie jej w pozornie sprzecznych dyskursach cywilizacyjnych i kulturowych skutecznie przeciwstawia się homogenizacji i unifikacji procesów autoidentyfikacyjnych, czyniąc z Bośni obszar niezwykle ciekawych zjawisk autoidentyfikacyjnych.. Pomimo faktu, iż we współczesnej Europie dominuje tożsamość narodowa „realizowana” w ramach państwa narodowego, Bośniacy wydają się stawiać skuteczny opór takiemu dyskursowi. Utworzyli bowiem odrębny etnos, w ramach którego dokonują procesów autoidentyfikacyjnych w opozycji do świata kultury globalnej, dzięki czemu tożsamość uwolniona od „polaryzowania struktury epistemicznej na tożsamość społeczną, religijną i kulturową prowadzi do poszukiwania endogennych przyczyn konstytuujących się możliwości autodefinicyjnych” (Bauman, 2007, 28). Warto również w tym miejscu podkreślić analizę przebiegu interakcji w wymiarze indywidualnym (biograficznym), oraz w sposobie uczestniczenia jednostki w kulturze i społeczeństwie. Warto również uwypuklić pewne ogólne właściwości kulturowe tej społeczności, przyjmując model rozumienia kultur organizacji S. Reynolds i D. Valentine, który co prawda dotyczy dynamiki komunikacji międzykulturowej w sytuacji kontaktu formalnego (kultura korporacyjna) (Reynolds, Valentine, 2009, 29-63), jednakże pewne wskaźniki, jak struktura społeczna czy charakter relacji dominujących w danej społeczności, mogą dostarczyć cennych refleksji nad konkretnymi wymiarami kulturowych wzorów bośniackości. Podstawowe wyznaczniki bośniackiej kultury w zakresie relacji, struktury społecznej i poczucia czasu prezentuje tabela 1.

Tabela 1: Atrybuty kultury bośniackiej w świetle konceptualizacji kulturowych wzorów bośniackości

Relacje	Struktura społeczna	Czas
Kultura kolektywizmu zależność, współpraca, ukryte znaczenia, wieloznaczny przekaz, koncentracja na procesie, nie wynikach, koncentracja na	Wysoki kontekst wartość komunikacji niewerbalnej, docenianie zbiorowych inicjatyw i podejmowania decyzji, przestrzeganie formalnych relacji	Elastyczne pojęcie czasu skoncentrowanie na terażniejszości, jednoczesne wykonywanie wielu zadań, reagowanie równoległe z wydarzeniami dnia, łącze-

Relacje	Struktura społeczna	Czas
relacjach międzyludzkich.	jako osobistych, większe poleganie na intuicji i zaufaniu niż faktach, myślenie nieliniarne (losowy porządek prezentacji i artykulacji problemów);	nie pracy, życia rodzinnego i towarzyskiego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie S. Reynolds, D. Valentine, *Komunikacja międzykulturowa. Przewodnik*, Warszawa 2009, s. 29-63.

Charakter relacji międzykulturowych, obudowany aksjologią pogranicza oraz bośniacką strukturą społeczną, pozwala tworzyć unikatową mozaikę kulturową, łączącą:

- obrzędowość doroczną i rodzinną z elementami tradycji słowiańskiej okresu przedchrześcijańskiego;
- wpływy kulturowe tradycji cerkwi prawosławnej i kościoła katolickiego;
- elementy orientu manifestujące się w architekturze miast i wsi, specyficznej obrzędowości dnia codziennego, ubiorze, kulinariach i sztuce;
- kulturę codzienności wzbogaconą osmańską tradycją turecką (ceremoniał picia kawy z dżezwy, tryb pracy i wypoczynku — specyficzne poczucie czasu, łączenie pracy i życia towarzyskiego, specyficzny ubiór będący eklektyką słowiańskiego, bałkańskiego folkloru, przesyconego orientalnymi ornamentami) i wpływami atrybutów kultury południowej;
- „syntetyczną” i „synkretyczną” postać języka bośniackiego, jako serbsko-chorwackiego dialektu jekawskiego wysyconego turcyzmami;
- tradycję obchodzenia świąt o charakterze „międzywyznaniowym”, włączając w to powszechne celebrowanie (przez muzułmanów, katolików i wyznawców prawosławia, a nawet świadków Jehowy i Żydów) następujących świąt:
 - muzułmański bajram i kurban bajram;
 - Boże Narodzenie, Wielkanoc;
 - Dzień świętego Jerzego, Ivana i Piotra;
- kulturę ludową, właściwą większości narodów bałkańskich- zamiłowanie do muzyki, poezji, tańca ludowego (tzw. kolo), biesiad i częstych spotkań towarzyskich;

— eklektykę kulinarną, będącą fuzją wpływów kulturowych (a także religijnych, jako że w Bośni nawet katolicy Chorwaci czy prawosławni Serbowie unikają wieprzowiny), decydująca o specyficznym smaku i aromacie potraw, właściwym na Balkanach jedynie Bośni (burek, dolma, hurmašica, itp).

Bośniacy tworzą swą kulturę w jej rytuałach, obowiązkach, normach i obyczajach. Dlatego też mentalność mieszkańców podzielonej Bośni i Hercegowiny sięga daleko poza polityczne układy i wizjonerskie ideologie, lokalizując się w aksjologicznej przestrzeni pogranicza. I choć niektórzy zwykli sądzić, iż wielonarodowość pozostała statystyczną iluzją, wynikającą z podziału kraju na „enklawy” (Federacja Chorwacko-Muzułmańska i Republika Serbska, w której Serbowie stanowią 98%), tożsamość pogranicza, pozwalająca na aksjologiczną dywersyfikację, otwartość na Innego oraz dialog międzykulturowy podkreślają rdzeń kulturowych wzorów bośniackości, element trwale przypisany *Volkgeist* Bośniaków.

Opisanie kulturowych wzorów bośniackości, z uwzględnieniem aksjologii i komunikacji na pograniczu kulturowym, mając również na uwadze historyczne konstytuowanie się wpływów wielokulturowych w Bośni, pozwoliło skonstruować narzędzie badawcze niezbędne dla przeprowadzenia adekwatnych, pogłębionych, i oddających stan rzeczy badań w orientacji jakościowej. Badania nad tożsamością bośniacką jako kapitałem dla edukacji międzykulturowej zostały przeprowadzone w trakcie pobytu studyjnego w Bośni i Hercegowinie w dniach 1.06.-31.08.2011 roku w ramach projektu badawczego promotorskiego MNiSW. Wyloniła się z nich wizja pewnej rzeczywistości kulturowej i społecznej, będącej kontekstem dla konceptualizowania się tożsamości bośniackiej.

Wzbogacając swoją tożsamość kulturową elementami kultur z pogranicza stykowego, istotną rolę dla Bośniaków odgrywa aspekt osobistych doświadczeń kontaktów międzykulturowych w uniwersum codzienności, a także właściwości socjalizacyjnych środowiska wychowawczego i jego struktury kulturowej (realna perspektywa styczności z odmiennością i różnorodnością kulturową). W takich sytuacjach często bowiem komunikacja integrująca na pograniczu kulturowym, umożliwiająca pogodzenie wartości odmiennych kultur, pomaga utrzymać jedność własnego Ja, zarazem stwarzając przestrzeń dla elastyczności poznawczej i wrażliwości kulturowej.

Co bardzo ciekawe, Inny/Obcy rzadko jest postrzegany w kategoriach podmiotów „wewnętrznych”, częściej zaś pojawia się opinia sceptyczna wobec świata zachodniego,

czy koranicznych treści dogmatycznych promowanych przez radykalny nurt islamu, wahhabizm, dążący do zakorzenienia się w przestrzeni wyznaniowej Bośni. I ponieważ są to elementy zewnętrzne, które nie uległy asymilacji czy twórczej synkretyzacji, stanowią denotację Obcości.

Badania ukazały, jak ważna jest dla Bośniaków rzeczywistość codziennej egzystencji w zróżnicowaniu kulturowym, które stanowi płaszczyznę konceptualizacji tożsamości, w oparciu o komunikację międzykulturową i aksjologię pogranicza kulturowego, umożliwiające międzykulturowe uczenie się.

Wypowiedzi Bośniaków w znacznym stopniu odwoływały się do kultury z jej różnymi odczytowaniami — filmowymi, muzycznymi czy literackimi, które tworzą stabilny i niezwykle dynamiczny grunt pod fundamenty dla tożsamości pogranicza utrwalanej przez działania edukacyjne. Wątek metodologiczny badań uwypuklił doniosłość edukacji międzykulturowej, ale także rangę edukacji obywatelskiej, przygotowującej do demokracji i procesu kreowania ponowoczesnych, wielowymiarowych a zarazem spójnych, tożsamości człowieka międzykulturowego.

Ekspozycja zagadnienia tożsamości bośniackiej dokonana za pomocą eksploracji i inspekcji tego fenomenu pozwoliły uchwycić indywidualne i grupowe odczytowania właściwości kultury bośniackiej, która manifestuje się w komunikacji międzykulturowej na pograniczu. Z kolei, za pomocą obserwacji uczestniczącej, możliwy był dostęp do symboli i znaczeń życia społecznego w którym zachodziły interakcje. Odtworzona metodologicznie dialektyczna sieć właściwości otoczenia społecznego ujawniła zmienne, nieustalone biografie, stale podlegające procesowi stawiania się. Dlatego też tożsamość bośniacka przy stałym, acz dynamicznym podtrzymywaniu refleksyjności i krytycyzmu w ustawicznie prowadzonym dyskursie ze światem ukazała swoją dialogiczną, interakcyjną naturę, stanowiącą kapitał dla tego społeczeństwa. Owy kapitał manifestowany jest zatem nie tylko w specyficznej kombinacji wpływów etnonarodowych czy wyznaniowych, lecz w ilości i jakości kontaktów międzykulturowych, które jednostka nawiązuje konceptualizując swe osobowe, społeczne i kulturowe Ja.

Co znamienne dla tożsamości bośniackiej, mimo traumy powojennej, ujawnia się w kontekście wypowiedzi respondentów postulat konieczności obecności Innego w codziennej przestrzeni życia oraz wysiłek egzystencjalny na rzecz respektowania wolności osobistej, manifestujący potrzebę równouprawnienia a zarazem różnicy jako siły kon-

strukturywnej. Dialogowość, dyskurs, etyczna tradycja (synteza jej doświadczeń) oraz twórcza asymilacja wydają się konstytuować rdzeń tożsamości bośniackiej, która odrzucając bezwzględność uniwersalizmu, wzmocniony jest pluralizmem i kombinacją wartości tworzących przestrzeń etyczną wielokulturowej społeczności. Tworzy więc pogranicze bośniackie kontekst, w którym dokonuje się realizacja wartości wychowawczych jako zbiorcza kategoria dla wartości o wadze międzykulturowej. Te zaś wyznaczają m.in. wartości uniwersalne jak dobro, poznawcze jak mądrość, refleksyjność, moralne jak bohaterstwo, godność, honor, przyjaźń, odpowiedzialność, sprawiedliwość, czy uczciwość, oraz niezwykle ważne dla uczestników bośniackiego dialogu na pograniczu wartości społeczne, a więc solidarność, rodzina i tolerancja. Co więcej, docenianie tak prozaicznej kwestii, jak towarzyska strona życia związana z zabawą, relaksem i biesiadnością sprzyja dialogowi międzykulturowemu, gdyż w takich właśnie nieformalnych okolicznościach dokonuje się on na co dzień. Zaś wylaniające się kompetencje radzenia sobie w kontakcie z uogólnionym Innym można w świetle pozyskanych wyników badań scharakteryzować jako:

- otwartość poznawcza;
- otwartość emocjonalna;
- negocjacje i kompromis jako strategie komunikacyjne;
- afiliacja w kierunku kulturowej ekspresji wartości i zaspokajanie indywidualnych oraz społecznych potrzeb wykorzystując kreacje kulturowe;
- elastyczność aksjologiczna i ontologiczna.

Bośnia i Hercegowina jest faktycznie mozaiką różnorodnych narodowości, wyznań, grup etnicznych i odmian językowych. Mogą jednakże zaistnieć warunki, w których owa różnorodność nabierze kolorytu tolerancji, współdziałania i otwartości. Potrzeba ku temu jednak działań wspierających dialog, wzajemne obcowanie i reintegrację. Podział na Swoich i Obcych ewokowany manipulacją polityczną, niekorzystną atmosferą społeczną i kryzysem gospodarczym w rozpadającej się Jugosławii sprawił, że wspólnota w wymiarze formalnym przestała istnieć. Co wcale nie oznacza, że przestała ona również istnieć w świadomości mieszkańców Bośni i Hercegowiny, mimo podziału kraju na Federację skupiającą Chorwatów i Muzułmanów, oraz zdominowaną przez Serbów Bośniackich Republikę Serbską. Dlatego też może stanowić alternatywę wobec współczesnych, fragmentarycznych i rozproszonych tożsamości.

Tożsamość bośniacką przesycą więc kombinacja poglądów i postaw wyrażających dynamikę, interakcyjność i aktywność podmiotów w otwarciu się na nieuchronność i bliskość Inności, pozwalając formować nowy dyskurs świata zróżnicowanego kulturowo, inspirowanego różnicą. Ze względu na fakt, iż jednostka posiada wiele jaźni manifestujących się w interakcjach, może taka optyka tożsamości stanowić antidotum dla formułowanych przez współczesną, ponowoczesną kulturę dylematów tożsamościowych, pozwalając jednostce dzięki dynamicznym fluktuacjom ontologicznie bezpiecznie i aksjologicznie koherentnie poruszać się w obszarze postmodernistycznej wizji świata.

Bibliografia:

- Alisabri, Sefik; 2002, Etnicet, narod, civilitet — tužna koegzistencija; w: Forum Bosnae, br. 18/02
- Bauman, Zygmunt; 2004, O tarapatkach tożsamości w ciasnym świecie, w: W. Kalaga (red.), Dylematy wielokulturowości, Kraków: Universitas
- Bauman, Zygmunt; 2007, Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim, przeł. Jacek Łaszcz. Gdańsk: GWP
- Bauman, Zygmunt; 2007, Tożsamość ze sklepu, tożsamość ze spiżarni; w: H. Mamzer (red.), W poszukiwaniu tożsamości. Humanistyczne rozważania interdyscyplinarne, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
- Bernstein, Basili; 1990, Odtwarzanie kultury, tłum. Z. Bokszański, A. Piotrowski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy
- Bielecka-Prus, Joanna; 2010, Transmisja kultury w rodzinie i w szkole. Teoria Basila Bernsteina, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Dragojlović, Dragoljub; 1987, Krstjani i jeretička crkva bosanska, Srpska akademija nauka i umetnosti: balkanološki institut, posebna izdanja, vol. 30
- Džafić, Adnan; 2000, Savremeno društvo i identitet; w: Pregled — časopis za društvena pitanja, Broj 12/00
- Džaka, Bećir; 1997, Manihejstvo, Bogumilstvo i Islam, VKBI: Sarajevo
- Giddens, Anthony; 2001, Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności, tłum. A. Szulżycka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Goffman, Erving; 2002, Człowiek w teatrze życia codziennego, tłum. H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Warszawa: Aletheia
- Grzybowski, Przemysław Paweł; 2007, Edukacja europejska: od wielokulturowości ku międzykulturowości: koncepcje edukacji wielokulturowej i międzykulturowej w kontekście europejskim ze szczególnym uwzględnieniem środowiska frankofońskiego, Kraków: Impuls.

- Górniewicz, Joanna; 1997, Kulturowy wzór osobowości; w: T. Kukołowicz, M. Nowak (red.), *Pedagogika ogólna. Problemy aksjologiczne*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL
- Hangi, Antun; 2009, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Bemust
- Huska-Muharemović, Hamid; 1997, *Naša vremena i običaji*, Bihać: Predavnica Bosanska
- Imamović, Mustafa; 2010, *Dijalog civilizacija i bošnjački identitet na početku XXI stoljeća*; w: *Odjek*, Godina LXIII, Broj 4, zima 2010
- Karahasan, Dženad; 1995, *Sarajewska sevdalinka*, tłum. D. Cirlić-Straszyńska, J. Pomorska, Sejny: Pogranicze
- Kowalski Stanisław; 1986, *Socjologia wychowania w zarysie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Linton Ralph; 2000, *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Lošonc Amir; 2009, *Višekulturalnost između Kultura*; w: *Dijalog. Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, br. 3-4 2009
- Mamzer, Hanna; 2002, *Tożsamość w podróży: wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM
- Markešić, Fra Luka; 2009, *Kako živjeti zajedno*, Sarajevo-Zagreb: Bemust
- Muftić, Edib; 1997, *Običaji Bošnjaka*, Zagreb: Preporod
- Nikitorowicz, Jerzy; 1995, *Edukacja międzykulturowa: w kręgu potrzeb, oczekiwań i stereotypów*, Białystok: Trans Humana
- Reynolds, Sana, Valentine, Deborah; 2009, *Komunikacja międzykulturowa. Przewodnik*, tłum. K. Bogusz, Warszawa: Wolters Kluwer Polska
- Šarčević Ante; 2000, *Dijalog s kulturama i religijama*; w: *Forum Bosnae*, 7/8/00
- Šilić, Miroslav; 2008, *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata središnje Bosne*, Krvavica: Široki Brijeg